

1880 YILINDA MAMURATÜ'L-AZİZ'DE NÜFUS, HASTALIK VE SUÇ ORANLARI

Mamuratü 'l-aziz Population, Disease and Crime Rate in 1880

Kürşat ÇELİK*

Özet

İstatistikler içermiş oldukları zengin bilgilerden dolayı araştırmacıların en fazla müracaat ettiği kaynaklardan biridir. Osmanlı Devleti'nde farklı konular için istatistikler hazırlanmıştır. Günümüzde bu istatistikler kullanılarak çeşitli konular hakkında bilgi elde etmek mümkündür. Bu çalışma, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1880 tarihli istatistiğe göre hazırlanmıştır. İstatistikten elde edilen verilere göre Mamuratü 'l-aziz'in nüfus, hastalık, ayan ve eşrafi ile suç oranları incelenerek değerlendirilmeler yapılmıştır.

1880 tarihli istatistiğe göre, Mamuratü 'l-aziz Vilayeti'nin en kalabalık kazası Mamuratü 'l-aziz kazası olduğu, vilayet nüfusunun % 77'si Müslüman, % 23'ü gayr-i Müslim'den oluştuğu tespit edilmiştir. Nüfus artışının çok fazla olmadığı vilayette Müslüman ve gayr-i Müslim halkın farklı oranlarda bir nüfus artışına sahip olmadığı ortaya çıkmıştır. Mamuratü 'l-aziz'de yaşayan eşraf ve ayanlar incelendiğinde şehrin ilim, ticaret, kültür ve idarî merkez olduğu yaşayan sakinlerinin unvanlarından anlaşılmıştır. İstatistikteki beş aylık hasta bilgilerine göre şehirde en fazla dizanteri, tifüs, ishal ve çiçek gibi salgın hastalıkların olduğu, ölümlerin de en fazla bu hastalıklardan meydana geldiği görülmüştür. Suç ve suç oranları incelendiğinde, Mamuratü 'l-aziz merkezde sırasıyla ekonomik, şiddet, cinsel ve diğer suçlar işlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mamuratü 'l-aziz, İstatistik, Nüfus, Ayan, Hastalık, Suç,

Abstract

Statistics is one of the most important resources for researchers. Statistics contains extensive information. In the Ottoman Empire statistics have been prepared for different topics. Today, it is possible to obtain information about various issues using these statistics. This study is based on Prime Ministry Ottoman Archives statistics which dated 1880. Mamuratü 'l-aziz's population, disease, crime and gentry rates were commented according to the data that obtained from statistics.

According to statistics in 1880, Mamuratü 'l-aziz is the most populous district of the Mamuratü 'l-aziz province. It was determined that 77% of population was Muslim and 23% of the population was non-Muslims. The population growth in Mamuratü 'l-aziz was not too much and the populations growth rate was similar between Muslim and non-Muslim population.

*Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, kursatel@gmail.com

Having studied the gentry living in Mamuratü'l-aziz and the titles of the residents, it is understood that Mamuratü'l-aziz was a science, trade, cultural and administrative center. According to a five-months patient data in Statistics, dysentery, typhoid, diarrhea and epidemics such as cholera were the most common diseases and most deaths were caused by these diseases. Having studied crime and crime rates in Mamuratü'l-aziz, economic, violent, sexual and other crimes are committed respectively.

Key Words: Mamuratü'l-aziz, Statistics, Population, Gentry, Disease, Crime.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde, değişik zamanlarda farklı konularla ilgili olarak çeşitli istatistikler düzenlenmiştir. Bu kayıtlar günümüzdeki kayıtlardan çok farklı olmamakla birlikte, devletin merkeziyetçi idare sisteminin vazgeçilmez bir gereği olarak hazırlanmışlardır¹. Osmanlı Devleti'nde istatistikler defterler halinde tutulabildiği gibi bazen de merkezin taşradaki herhangi bir durum hakkında bilgi edinmek amacıyla münferit belgeler halinde düzenlenmişlerdir. Mamuratü'l-aziz şehri içinde çeşitli istatistikler düzenlenmiştir. Bu istatistikler içerisinde 1880 tarihinde hazırlanmış olan istatistik dikkat çekmektedir. 1880 tarihli istatistik, 27 Ağustos 1880 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından valiliklere gönderilen şifreli bir telgrafla vilayetlerdeki nüfusun tespiti, ölüm ve doğumlar, ahalinin ihtiyaçları, konsolosların halk üzerindeki etkileri, hastalıkların tespiti, suç, vilayetteki ayan ve eşraf gibi çeşitli konuları içeren layihalar düzenleyerek gönderilmesi isteği üzerine hazırlanmıştır². Merkezden gelen şifreli telgraf üzerine Mamuratü'l-aziz valisi es-Seyyid Ahmed Aziz Efendi ilk olarak 16 Eylül 1880 tarihinde³ vilayetin mevcut durumu ve ihtiyaçlarını belirten yirmi bir bendden oluşan layihayı⁴ (rapor) merkeze göndermiştir. Ancak ilk gönderilen layihada merkezden istenilen tüm bilgiler bulunmamaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki Mamuratü'l-aziz vilayetine idari büyüklüğünden dolayı istenilen bilgilerin bir anda hazırlanması da mümkün değildi. Bu nedenle vilayetin

¹ Halil İnalçık, "Osmanlı'da İstatistik Metodu Kullanıldı mı?" *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Editörler, Halil İnalçık, Şevket Pamuk, Ankara, 2000, s.3.

² BOA, Y.EE, 147-59, 21 Ramazan 1297 H. (27 Ağustos 1880 M.).

³ BOA, Y.PRK.UM, 3-3, 11 Şevval 1297 H. (16 Eylül 1880 M.).

⁴ Bendlerde farklı konulara ait sorunlar ve önerilere yer verilmiştir. Bunlardan, birinci ve ikinci bendlerde askeri yapı, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı bendlerde toplumsal yapı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu, onuncu ve on sekizinci bendlerde iktisadi yapı, on birinci ve on dördüncü bendlerde sağlık, on ikinci ve on üçüncü bendlerde eğitim, on yedinci ve on dokuzuncu bendlerde idari yapı, yirminci ve yirmi birinci bendlerde asayiş ile ilgili durum tespiti ve çeşitli önerilerde bulunulmuştur. Ayrıntılı bilgi bkz. Kürşat Çelik, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mamuratü'l-aziz Vilayeti Hakkında İki Önemli Rapor", *Tarihten Günümüze Elazığ Kongresi, (17-18 Kasım 2014-Elazığ)*, I, Ankara, 2015, s.55-78.

nüfusu, doğum ve ölümler, suç, hastalıklar ile ayan ve eşrafi ile ilgili bilgileri içeren istatistik ilk rapordan yaklaşık bir buçuk ay sonra 29 Ekim 1880 tarihinde merkeze gönderilmiştir⁵. İstatistik 29 Ekim 1880 M. tarihiyle *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi Perakende Umûm Vilayetleri* kısmında, 4-5 numarasıyla kayıtlıdır. Çalışma bu istatistik verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

1. 1880'de Mamuratü'l-aziz Vilayeti'nin Nüfusu

Mamuratü'l-aziz Vilayeti, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ikinci yarısında yapmış olduğu idari yenilik ve düzenlemelerin sonucunda meydana gelmiştir. Harput 1845'de Diyarbakır eyaletinden ayrılarak mutasarrıflık, 1846'da ise yapılan idari bir düzenleme ile müstakil bir eyalet haline dönüştürülmüştü. Harput Eyaleti, Harput merkez olmak üzere Mâaden-i Hümayun, Dersim ve Behisni sancaklarından oluşturulmuştu. 1867'de Harput ismi yerine Mamuratü'l-aziz ismi kullanılmaya başlanmış ve aynı yıl Mamuratü'l-aziz Mutasarrıflığı, Mamuratü'l-aziz ve Ergani Sancağı'ndan oluşmakla birlikte 1878'de vilayet haline dönüştürülmüştür. 1880'de Mamuratü'l-aziz Vilayeti, Mamuratü'l-aziz ve Ergani Sancağı'ndan müteşekkildi. Mamuratü'l-aziz Sancağı, Mamuratü'l-aziz merkez, Arapgir, Eğin, Keban ve Çarsacak kazalarından, Ergani sancağı ise Ergani merkez, Siverek ve Palu kazalarından oluşmuştu⁶. Mamuratü'l-aziz Vilayeti'nin genel nüfusu idari taksimatta yapılan değişikliklerden dolayı yıllara göre sürekli ve düzenli bir kıyas yapmaya imkân vermemektedir. Ancak nüfus verilerini kaza merkezleri açısından incelemek mümkündür.

19. yüzyılda Harput ve Mamuratü'l-aziz ile ilgili resmi olarak çeşitli nüfus verileri bulunmaktadır. Bu bilgiler nüfus defterleri ve salnamelerde mevcuttur. Bu dönemdeki nüfus verilerinden bazıları erkek nüfus sayısını içerirken bazıları da toplam nüfusa ait bilgileri içermektedir. Örneğin, 1293 H. tarihli Diyarbakır Salnamesinde Mamuratü'l-aziz sancağının⁷ 1877-78'de Müslüman erkek nüfusu 14.252, gayr-i Müslim erkek nüfusu 13.976 olmak üzere toplam erkek nüfusu 28.228 kişidir⁸. 1877-78 tarihli bir diğer kaynağa göre ise Mamuratü'l-aziz sancağının toplam nüfusu 95.000 kişidir⁹. 1301 H. tarihli Mamuratü'l-aziz Vilayet Salnamesinde ise 1883-1884'de Mamuratü'l-aziz merkez ve köylerinin Müslüman nüfusu 33.060, gayr-i Müslim

⁵ BOA, Y.PRK.UM, 4-5, 25 Zilkâde 1297 H.(29 Ekim 1880 M.).

⁶ Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999, s.29-36.

⁷ Bu tarihte Diyarbakır vilayetine bağlı olan Mamuratü'l-aziz Sancağına, Mamuratü'l-aziz, Harput, Keban, Eğin, Arapgir, Çemişkezek, Ağın, Peri ve Pertek Kasabaları bağlıydı.

⁸ *Diyarbakır Vilayeti Salnâmesi 1293 H.* (1876 - 1877 M.), s.153.

⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, 2003, s.160.

nüfusu 19.133 olmak üzere toplam nüfusu 52.193 kişidir¹⁰. 1880 tarihli istatistik içermiş olduğu bilgiler bakımından her kazadaki Müslim, gayr-i Müslim nüfus ile birlikte doğan ve ölen kişilere ait bilgileri içermesi bakımından zengin bir içeriğe sahip olup mevcut kaynaklardan farklılık arz etmektedir.

Tablo I. 1880'de Mamuratü'l-aziz Vilayeti'nin Nüfusu

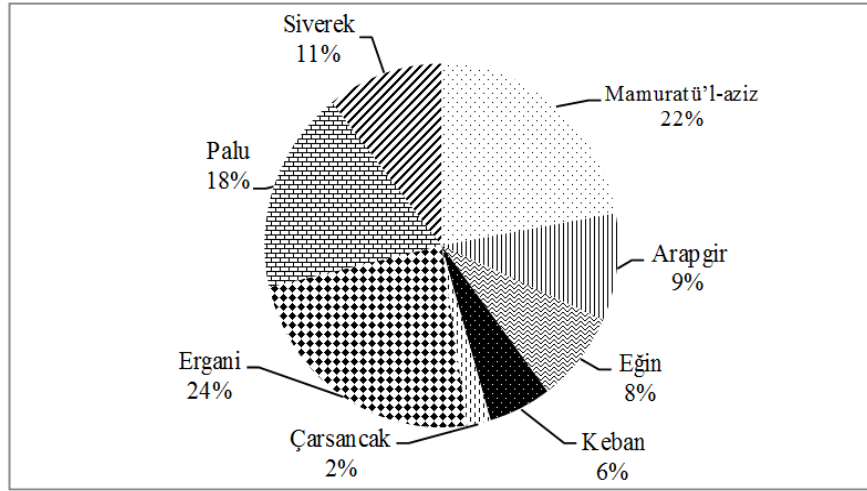
	Kaza	Müslim			Gayr-i Müslim		
		Nüfus	Doğan	Ölen	Nüfus	Doğan	Ölen
Mamuratü'l-aziz Sancağı	Mamuratü'l-aziz	35.270	1104	780	17.738	986	933
	Arapgir	15.190	447	421	4791	141	138
	Eğir	12.854	270	317	5645	104	126
	Keban	9115	111	126	2566	146	64
	Çarsancak	3430	61	90	4015	47	45
	Toplam	75.859	1993	1734	34.755	1424	1306
Ergani Sancağı	Ergani	37.605	701	264	5248	130	109
	Palu	28.775	501	560	6096	150	132
	Siverek	16.875	375	332	1147	27	24
	Toplam	83.255	1577	1156	12.491	307	265
Genel Toplam		159.114	3570	2890	47.246	1731	1571

Mamuratü'l-aziz Vilayeti'nin 1880 yılında toplam Müslüman nüfusu 159.114 kişi, gayr-i Müslim toplam nüfusu ise 47.246 kişi olmak üzere genel toplam nüfusu 206.360 kişiydi. Bu verilere göre nüfusun % 77'si müslüman, % 23'ü ise gayr-i Müslimlerden oluşmuştu. Mamuratü'l-aziz Vilayeti, nüfus yoğunluğuna göre incelendiğinde en yoğun yer 53.008 kişi ve % 26 oranı ile Mamuratü'l-aziz merkez kazası olduğu görülmektedir. Mamuratü'l-aziz kazasını sırasıyla Ergani % 21, Palu % 17, Arapgir % 10, Siverek ve Eğir % 9, Keban % 5 ve Çarsancak % 3 oranı ile izlemiştir. Vilayetin merkez ile güney ve doğusu nüfus yoğunluğunun fazla olduğu, kuzey ve batısı ise nüfusun seyrek olduğu yerlerdi. Nüfus verilerine göre nüfus yoğunluğu vilayetin arazi koşullarına göre oluşmuştur. Ovaların çok olduğu tarıma

¹⁰ Mamuratü'l-aziz ile ilgili salnamelere ait nüfus verileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Köçer, Murat Babuçoğlu, Cengiz Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratü'l-aziz*, Ankara, 2009, s. 339-342.

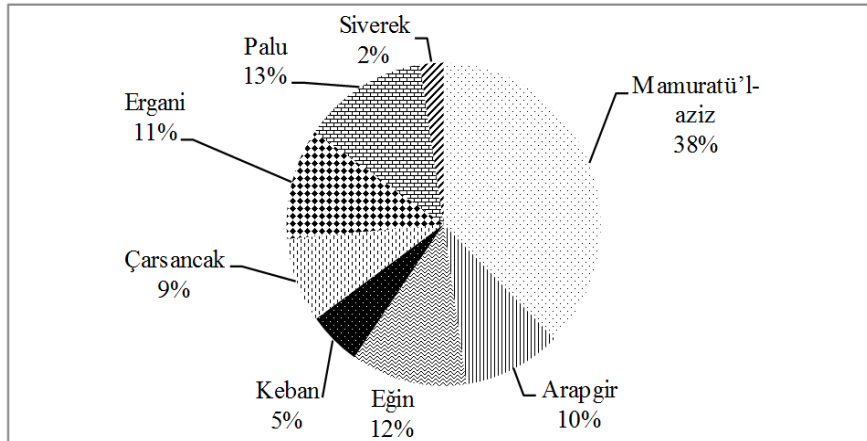
uygun yerlerde nüfus yoğun iken dağlık yerlerde seyrek nüfus yapısı hâkimdi.

Grafik I. 1880’de Mamuratü’l-aziz Vilayeti’nin Müslüman Nüfusu

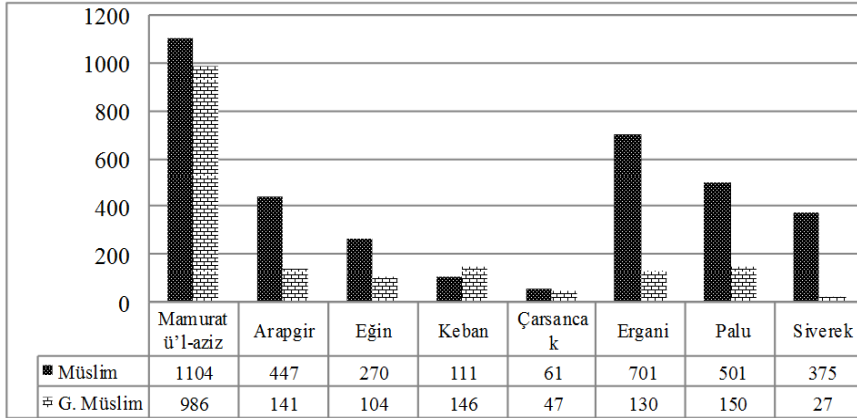
Mamuratü'l-aziz Vilayeti'nin 1880'de kaza bazında Müslüman nüfus yoğunluğuna göre incelendiğinde en kalabalık yerin 37.605 kişi ve % 24'lük oranla Ergani olduğu görülmektedir. Ergani'yi sırasıyla Mamuratü'l-aziz % 22, Palu % 18, Siverek %11, Arapgir % 9, Eğin % 8, Keban % 6 ve Çarsancak % 2 oranı ile izlemiştir. Grafik I. incelendiğinde Müslümanların, vilayetin güney ve merkez kısmında daha fazla yaşadığı, kuzeyde daha az bulundukları dikkat çekmektedir.

Grafik II. 1880’de Mamuratü’l-aziz Vilayeti’nin Gayr-i Müslim Nüfusu

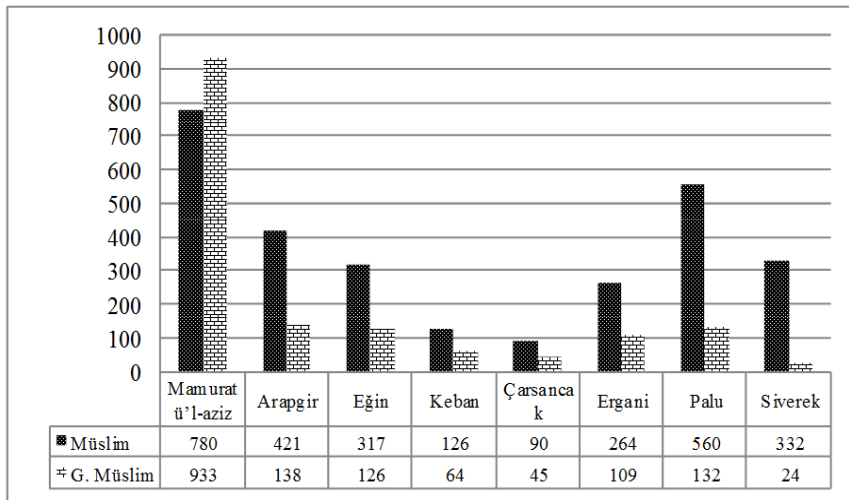

Mamuratü'l-aziz Vilayeti'nin 1880'de gayr-i Müslim nüfus sayısına göre incelediğimizde en yoğun kaza 17.730 kişi ve % 38 ile Mamuratü'l-aziz merkez kazasıydı. Mamuratü'l-aziz'i sırasıyla Palu % 13, Eğin % 12, Ergani % 11, Arapgir % 10, Çarsanck % 9, Keban % 5 ve Siverek % 2 oranı ile izlemiştir. Elde edilen verilere göre tüm kazalarda gayr-i Müslim nüfus yaşamıştır. Ancak gayr-i Müslim nüfus vilayetin merkezi ile kuzey kesimlerinde diğer kazalara oranla daha yoğun olarak bulunmuştur.

Grafik III. 1880'de Mamuratü'l-aziz Vilayeti'nde Doğan Kişi Sayısı

Grafik IV. 1880'de Mamuratü'l-aziz Vilayeti'nde Ölen Kişi Sayısı

Nüfus hareketliliğini göstermesi bakımından doğan kişi sayısı önemlidir. Bu bakımdan 1880'de Mamuratü'l-aziz Vilayeti'nde Müslüman

nüfusta 3570 kişi, gayr-i Müslim nüfusta ise 1731 kişi olmak üzere toplam 5301 kişi dünyaya gelmiştir. Mamuratü'l-aziz merkez kazada Müslüman 1104 ve gayr-i Müslim 986 kişi olmak üzere toplam 2090 kişi dünyaya gelmiştir. Bu rakamlara göre Müslüman yeni doğanların % 31'i ve gayr-i Müslim yeni doğanların % 57'si, ortalama olarak da vilayette yeni doğanların % 39'u Mamuratü'l-aziz merkez kazada dünyaya gelmiştir. Müslüman doğan kişi sayısına göre Mamuratü'l-aziz'i sırasıyla % 20 Ergani, % 14 Palu, % 13 Arapgir, % 11 Siverek, % 8 Eğin, % 3 Keban ve % 2 ile Çarsacak izlemiştir. Gayr-i Müslim yeni doğan kişi sayısında ise % 9 Palu, % 8 Arapgir, Keban, Ergani, % 6 Eğin, % 3 Çarsacak ve % 2 ile Siverek takip etmiştir.

1880'de Mamuratü'l-aziz Vilayeti'nde 2890 kişi Müslüman ve 1571 kişi gayr-i Müslim olmak üzere toplam 4461 kişi vefat etmiştir. Vilayette nüfusun en yoğun olduğu Mamuratü'l-aziz merkez kaza her alanda olduğu gibi ölüm oranlarında da ilk sırada gelmiştir. Mamuratü'l-aziz merkezde 780 Müslüman ve 933 kişi gayr-i Müslim olmak üzere toplam 1713 kişi vefat etmiştir. Vilayette Müslümanların ölüm oranında Mamuratü'l-aziz % 27'lik orana sahip iken Mamuratü'l-aziz'i sırasıyla % 19 Palu, % 15 Arapgir, % 11 Eğin ve Siverek, % 9 Ergani, % 4 Keban ve % 2 ile Çarsacak izlemiştir. Vilayette gayr-i Müslimlerin ölüm oranı incelendiğinde Mamuratü'l-aziz merkez kaza % 59, Arapgir ve Palu % 8, Ergani % 7, Keban % 4, Çarsacak % 3 ve Siverek'te % 2 oranında gerçekleşmiştir. Grafik IV incelendiğinde ölüm oranı olarak en farklı sonuç Mamuratü'l-aziz merkez kazada göze çarpmaktadır. Müslümanların çoğunlukta yaşadığı kazada 933 gayr-i Müslim vefat etmiş iken Müslümanların vefat sayısına göre bu gayr-i Müslim nüfustan 153 kişinin fazladan hayatını kaybettiği anlamına gelmektedir. Yine Mamuratü'l-aziz merkez kazada Müslüman toplam nüfus 35.270 kişi olup buna göre vefat edenlerin oranı bu nüfusun % 2,2'sine tekabül etmekteydi. Aynı kazada Gayr-i Müslim nüfus 17.738 kişi olup, buna göre vefat edenlerin oranı % 5,2 olarak gerçekleşmişti. Bu rakamlardan anlaşıldığı kadarıyla Mamuratü'l-aziz merkez kazada gayr-i Müslimlerin ölüm oranı Müslümanlara göre % 3 daha fazla gerçekleşmiştir. Vilayette Müslüman nüfusuna göre ölüm oranı en yüksek yer % 2,77 ile Arapgir kazasıydı. Yine kendi nüfusuna göre Müslüman ve gayr-i Müslim nüfus arasında en az ölüm oranı farkı % 0,1 ile Arapgir idi.

Vilayetin toplam nüfusunu doğan kişilerle karşılaştırıldığında Müslüman nüfus % 2,2'lik artış yaşanırken gayr-i Müslim nüfusta % 3,6'lık bir artış olmuştur. Bu veriye göre gayr-i Müslimlerin, Müslümanlardan daha yüksek doğum oranına sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Ölüm oranında ise toplam vilayet nüfusunda Müslümanlar % 1,8'lik bir orana sahip iken bu

rakam gayr-i Müslimlerde % 3,3'e çıkmaktadır. Bu verilere göre doğan ve ölen kişi oranları çıktıktan sonra Müslim nüfusta % 0,4'lük, gayr-i Müslim nüfusta ise % 0,3'lük bir artış olduğu görülmektedir. Genel olarak Müslim ve gayr-i Müslim nüfus artışında çok az bir fark olduğu ortaya çıkmaktadır.

Vilayetteki kazalar içerisinde Müslüman ve gayr-i Müslim toplam nüfusuna göre % 0,8'lik oran ile en az ölüm Ergani'de gerçekleşmiştir. Yine Müslüman nüfusuna göre % 0,7'lik oranla en az Müslüman ölümü Ergani'de meydana gelmiştir.

2. 1880'de Mamuratü'l-aziz Şehrini Eşrafı

Bir bölgenin veya şehrin gelişmişlik düzeyini orada yaşayan insanların eğitim, kültür ve ekonomik düzeyleri göstermektedir. İnsanların kullanmış olduğu unvanlarda kültürel, ekonomik, ilmi ve idari gelişmişlik düzeyinin somut yansımalarıdır. İstatistikte dikkat çeken önemli verilerden biri de Mamuratü'l-aziz vilayetinde yaşayan âlim, eşraf, ayan ile servet ve emlak sahiplerinin isim ve unvanların yer aldığı cetveldir. İstatistikte vilayetin idari taksimatına göre bir ayırım ile Müslim ve gayr-i Müslimlerin isimleri kayıt edilmiştir¹¹. İsimleri bulunan kişiler görevine, ilmi mertebesine, mesleğine, ailesinin unvan veya lakabına göre çeşitli isimlerle kayıtlıdır. Kayıta Mamuratü'l-aziz kasabasında yaşayan ve ulema unvanına sahip toplam dört kişi vardır. Bunlar, *Hacı Yunus Efendizâde Hacı Mehmed Efendi*, *Beyzâde Ali Efendi*, *Hacı Abdulhamid Efendi* ve *Hacı Said Efendi*¹².

*Hacı Yunus Efendizâde Hacı Mehmed Efendi*¹³: Büyük Hacı Mehmet Efendi olarak da tanınan Hacı Mehmed Efendi, aslen Yukarı Hoh Köyü ağalarından olup Müftü Hacı Yunus Efendi'nin oğludur. Harput'ta babasından ve Harput'un o zamanki meşhur âlimlerinden ders gördüğü ve babasından da icazet-i ilmiye aldığı gibi Ömer Naimî ve Rahmî Harputî ile Antep ve Kayseri'de eğitim görmüştür. Harput'a döndükten sonra yapmış olduğu ilmi sahadaki çalışmalarından zamanının en meşhur âlimleri arasında gösterilmiştir. Zahiriye Medresesi'nde müderris olarak görev yapmış, medreseyi kendi parasıyla tamir ettirerek, muntazam bir hale sokmuştur. Hacı Mehmed Efendi, 1500 ile 2000 cilt arasında çok zengin bir kütüphaneye

¹¹ Araştırmada Mamuratü'l-aziz merkez sancağa ait bilgileri verilmiştir. İstatistikte Mamuratü'l-aziz sancağı dışında Ergani, Keban, Arapgir, Çarsancak, Eğil, Palu, Çermik ve Çüngüş'deki âlim, eşraf, ayan ile servet ve emlak sahiplerine ait şahıs isimleri de bulunmaktadır.

¹² Bu dönemde iki tane Hacı Said Efendi vardır. Biri Hacı Mehmed Said Efendi olup Hacı Abdülhamit Efendi'nin büyük oğludur. Diğeri ise Hacı Şeyhoğullarından Zahiriye Medresesi müderrisi Hacı Said Efendi'dir.

¹³ Harput'taki bazı şahıslara ait bilgiler yerel araştırmacı olan Sedat ÇAĞLIYAN Beyefendi ile yapılan mülakat neticesinde elde edilmiştir.

sahip olup ölümünden sonra ailesi kütüphaneyi Zahirîye Medresesi'ne vakfetmiştir¹⁴.

Beyzâde Ali Efendi: Asıl adı Beyzâde Hacı Ali Rıza Efendi olup âlim ve mutasavvıftır. Ecdadı aslen Türkistanlı olup asırlarca evvel oymak halinde Özbekistan bölgesinden Buhara'ya, oradan da Mısır'a göç etmiş ve Mısır'da bir müddet kaldıktan sonra 1798 (1213. H) yılında Napolyon'un Mısır'ı işgali sırasında kendi boylarına bağlı kırk kadar aile ile Mısır'dan ayrılarak kuzeye doğru hareketle Şam, Halep, Urfa yoluyla Musul'a gelmişler ve bir müddet burada kaldıktan sonra orayı da terke mecbur olmuşlardır. Bu ailelerden bir kısmı Musul'da kalmayı tercih etmiş, bir kısmı ise eski yurtları Türkistan'a doğru harekete hazırlandıkları sırada bir kaç aile ile birlikte Harput'a gelmişlerdir. Bu uzun seyahatte manen ve maddeten çok yorulmuş ve yıpranmış olan Bakır Bay (Hacı Bekir) ve küçük kardeşi Hacı Hafız Mehmet Efendiler Harput'a yerleşmişlerdir. Hacı Hafız Mehmet Efendi bir müddet Harput'ta kaldıktan sonra Mısır'ın istilâdan kurtulması üzerine oradaki alâkalarını kesmek üzere Mısır'a ve ikinci defa olarak Hicaz'a gitmiş ve Harput'a dönüşünde Bilan şehrinde ölmüştür. Bakır Bay'ın (Hacı Bekir) oğullarından biri Beyzâde Hacı Ali Rıza Efendidir. 1810 (1225. H) tarihinde Harput'ta doğmuştur. Hacı Mahmut Efendi namında bir de büyük kardeşi vardı. Beyzâde Hacı Ali Rıza Efendi ilk olarak Şeyhü'l-ulema büyük Hacı Ali Efendi den, sonra da Dağıstanlı Hacı Hafız Mehmet Efendi den ders görmüştür. İbrahim Paşa Medresesi müderrisliği görevini yapmıştır. Urfa'da meşhur Nakşibendî meşayihinden Hartevîzâde Şeyh Mehmet Rehavi tarafından kendisine Nakşibendî tarikatının halifelîği tevcih edilmiştir. Beyzâde Hacı Ali Rıza Efendi yıllarca Harput'ta tarikat ve irşadla uğraşarak on binlerce müridine İslamî akideleri öğretmek için çalışmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus harbinde memleketi müdafaa için gönüllü olarak Harput'ta kurulan bir topluluk ile savaşa katılmıştır. Seksen seneye yakın bir zaman İbrahim Paşa Medresesi'nde müderrislik görevi yapmış ve birçok talebe yetiştirmiştir. İhtiyarlığında müderrislik vazifesini oğlu müftü Hacı Mehmet Nuri Efendi'ye bırakmış ve kendisi dünya işlerinden tamamıyla köşesine çekilerek manevî çalışmalarına hız vermiştir. 110 yaşına yakın ömür sürmüş ve 1904 yılında Harput'ta vefat etmiştir¹⁵. Bir oğlu Hacı Mehmet Nuri Efendi, diğer oğlu Hacı Bahattin Efendi'dir.

Hacı Abdülhamid Efendi: Harput'un tanınmış ailelerinden Efendigil ailesine mensup olup Büyük Ömer Naimî Efendi'nin oğludur. 1830 yılında Harput'ta dünyaya gelmiştir. Babası Ömer Naimî Efendiden eğitim almıştır. Hacı Abdülhamit Efendi bir ara Molla Köyündeki Ahmet Peykeri Med-

¹⁴ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, 2, İstanbul, 1958, s.276-277.

¹⁵ İ. Sunguroğlu, *Harput*, 2, s.110-114.

resesi'nde müderrislik yapmıştır. Hacı Abdülhamid Efendi 1874 yılında Hicaz'a gitmiş ve seyahati sırasında Antep, Halep, Şam, Mısır, Hicaz gibi büyük şehirlerde birçok Arap ve Fars ulemasıyla görüşmüş, tanışmış ve bunlardan da ayrı ayrı hürmet görmüştür. Harput'ta Kamil Paşa Medresesi'nde müderris olarak görev yapmıştır. Hacı Abdülhamid Efendi 1893 tarihinde Sarahatun Camii'nde minber ile mihrabın arasında Buhar-i Şerif okutmuştur. Yaşlı sayılmayacak bir yaşta romatizma hastalığına tutulmuş ve bu rahatsızlığı yüzünden medresedeki derslerinden yalnız hadis, tefsir, fıkıh gibi yüksek ve kudsî ilimlerin tedris ve mutalâasıyla meşgul olarak, diğer bütün derslerin tedrisini oğlu Kemâl Efendi'ye bırakmıştır. 1902 tarihinde vefat etmiştir¹⁶.

Hacı Mehmed Said Efendi: Efendigil ailesinden olup Hacı Abdülhamit Efendi'nin büyük oğlu olup 1858'de Harput'ta dünyaya gelmiştir. Tahsiline Kâmil Paşa Medresesi'nde babası Abdülhamit Efendi ile başlamıştır. Deli Hacı namıyla bilinmektedir. Sarahatun Camii'nin vaizliği görevini yürütmüştür. Muhtelif tarihlerde Vilâyet İdare Meclisi azalığı, Hukuk Mahkemesi azalığı, Vilâyet Maarif Meclis azalığı, Harput Belediye Meclis azalığı, kadı vekilliklerinde bulunmuş ve II. Meşrutiyet'ten sonra 1913-1918 yılları arasında Elazığ üçüncü dönem mebusu olarak görev yapmıştır. 4 Kasım 1925'de 68 yaşında iken vefat etmiştir¹⁷.

Hacı Said Efendi: Harput'un Alaca Mescit mahallesinde Hacı Şeyh-oğulları'ndan ve Sağman'da medfun Keyhüsrev neslinden olduğu rivayet edilmiştir. Zahirîye Medresesi'nde Müftü Hacı Yunus Efendi'den ders görmüştür. İcazet aldıktan sonra bir zaman Alaca Camii, bir zaman da Zahirîye Medresesi'nde müderrislik yapmış ve talebe yetiştirmiştir. 1901 yılında Hicaz'a gitmiş ve hac farızasını yaptıktan sonra Mekke-i Mükerrrem'e de vefat etmiş ve orada defnedilmiştir¹⁸.

İstatistikteki unvanlardan anlaşıldığı kadarıyla devlet görevlisi olarak Müftü Hacı Mehmed Efendi, Belediye Reisi Hacı Hafız Mehmed Efendi, Meclis-i İdare-i Vilayet azası Hacı Muharrem Ağa ve Belediye Meclis azası Hasan Bey kayıtlıdır.

¹⁶ Enver Demirpolat, *Türk İslam Düşünce Tarihinde Harputlu Müellifler*, 1, Ankara, 2013, s.122-126; İ. Sunguroğlu, *Harput*, 2, s.156-163; Celal Sürgeç, "Müderris Abdülhamid Hamdi Efendi", *Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu (14-16 Mayıs 2015) Bildiri Kitabı*, 2, Elazığ, 2016, s.39-45; Ahmet Gemi, "Abdülhamid Hamdî Harputî Efendi ve Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları", *Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu, (14-16 Mayıs 2015) Bildiri Kitabı*, 2 Elazığ, 2016, s.33-34.

¹⁷ İ. Sunguroğlu, *Harput*, 2, s.163-168.

¹⁸ İ. Sunguroğlu, *Harput*, 2, s.417-418.

Hacı Muharrem Ağa; Aslen Hüseyinikli olup il meclis azalığı yapmıştır. Kendisi sivil paşalık rütbesine haizdi. Hacı Muharrem Paşa olarak da anılmıştır.

Kayıtta bazı kişiler icra etmiş oldukları zanaatla anılmıştır ki bunlar, Keşşafzâde Hacı İbrahim Ağa, Keşşafzâde Ömer Bey, Keşşafzâde Osman Bey, Debbağzâde Hacı Ahmed Ağa, Debbağzâde Yüzbaşı Ahmed Ağa, Çorbacızâde Hacı Ömer Ağa ve Pilavcızâde Hacı Ahmed Efendidir.

Tüccar unvanı ile de kayıtlı pek çok kişi vardır. Bunlar; Hacı Ali Ağazâde Asaf, Çorbacızâde Hacı Ömer Ağa, Hacı İdris Ağa, Hacı Zülfikar Ağa, Çakıcızâde Hacı Muharrem Ağa, Kara Hüseyinzâde Ahmed Efendi, Hacı Seyfullah Ağadır.

Kayıtta yer alan eşraf, ayan ile servet ve emlak sahipleri ise, Mustafa Paşazâde İbrahim Bey, Helezürlüzâde Mehmed Sadık Efendi, Hanedandan Dursun Ağa, Binbaşı Hacı Ali Ağa, İsbirzâde Hurşid Efendi, Miralayzâde Hacı Ömer Bey, Kesrikli Bekir Efendi, Cofcofzâde Hacı Ömer, Cofcofzâde Osman Efendi, Hüseyinlikli Hacı Mustafa, İlhanoglu Hacı Mustafa Ağa, Şeyh Beyzâde Mehmed Efendi, Şeyh Beyzâde Küçük Ağa, Hacı Memli Ağa, Hacı Hafız Ağazâde Hacı Ahmed Efendi, Selman Ağazâde Bekir Ağa, Hacı Ömer Ağazâde Nefi Bey, Muhsin Ağazâde Ömer Ağa, Muteberandan Hacı Muhtar Ağa, Muteberandan Muhsin Kavvâszâde Esad Efendi, Iğkilizâde Hacı İsmail Ağa, Hanedandan Hacı Abdullah Ağa'dır.

Yukarıda ayan ile servet ve emlak sahipleri arasında bilgi sahibi olabildiğimiz şahıslardan dikkat çekenler arasında Hacı Reşit Efendi, Mustafa Paşazâde, Miralayzâde Ömer Bey ve Helezürlü Mehmed Efendi yer almaktadır.

Hacı Reşit Efendi: Meclis İdare-i Vilayet azası olarak görev yapmış olmakla birlikte Hacı Ziya Bey'in babasıdır.

Mustafa Paşazâde: Bulgaristan'ın Çırpanlı köyünden Harput'a gelip yerleşmiştir. Mustafa Paşazâde'nin, İbrahim Bey ve Hacı Hamit adında iki oğlu vardı. Hacı Hamit Bey Halep'te Emniyet Müdürlüğü yapmıştır.

Miralayzâde Hacı Ömer Bey: Musul Valisi Ali Paşa'nın oğlu Hacı Ömer Bey Hüseyinikli'dir. 1879'da Vilayet Ziraat Komisyon azası, H. 1301 de ilk defa açılan Mamuratü'l-aziz gazetesinde müdür, İl Meclis azalığı, iki dönem Mamuratü'l-aziz Belediye Reisliği ayrıca İstinaf Mahkemesi reisliği ve Bidayet Mahkemesi azalığı görevlerinde bulunmuştur. Kendisi temayüz rütbesine sahipti. İki oğlu vardı. Ali Bey ve Faiz beydir. 1913'te vefat etmiştir.

Helezürlü Mehmed Efendi: Helezürlü Hacı Mustafa Efendi'nin küçük kardeşidir. Ziyaiye Medresesi'nde müderrislik yapmış, ömrünün sonuna kadar ilim yolunda çalışmıştır. Harput ulemaları arasında gösterilmiştir. 1920'de Harput'ta vefat etmiştir¹⁹.

İstatistikte kayıtlı olan Müslüman şahıslardan 25'i *Ağa*, 16'sı *Efendi* ve 13'ü *Bey* unvanı ile kayıtlıdır. Otuz kişinin de bu unvanlarına ek olarak Hacı unvanı vardır.

Mamuratü'l-aziz'de önemli şahıslar arasında Çötelizâdeler de²⁰ bulunmaktadır. Bu aileye mensup olanlardan İshak Bey, İbrahim Bey, Hacı Ali Bey, Hacı Bekir Bey, Mehmed Ağa, Ahmed Ağa, Hacı Mustafa Bey ve Osman Beyler de istatistikte kayıtlıdır.

Müslümanlar dışında Mamuratü'l-aziz'deki gayr-i Müslimlere de kayıtlarda yer verilmiştir. Bunlardan devlet görevinde bulunanlar Meclis İdare-i Vilayet azası Artin Ağa ile Meclis İdare-i Vilayet azası Serkis Ağa'dır. Gayr-i Müslimlerden dini görev unvanı taşıyan üç kişi bulunmaktaydı. Bunlar; Papazyan Agob Ağa, Keşişyan Kesbar Ağa ve Keşiş oğlu Artin Ağa idi. Meslek unvanına sahip olan gayr-i Müslimler, Aşçı Numan Ağa, Tarakçıyan Dirador Ağa, Tüfenkçioğlu Kivork Ağa, Dikicioğlu Arakil Ağa, Kuyumcıyan Mardiros Ağa, Kürkçıyan Ohan Ağa, Kürkçıyan Kirakor Ağa, Yağcıyan Ohannes Ağa, Kazancı Ohannes Ağa, Kasabyan Kesbar Ağa ve Kasabyan Kesbar Ağa²¹ idi.

Bunların dışında kayıtta bulunan gayr-i Müslimler ise şunlardır; Misakiyan Senakarım Efendi, Kivork Efendi, Misakiyan Setrak Efendi, İliyar oğlu Artin Efendi, Hacaduruyan Agob Ağa, Yakubyan Mardiros Ağa, Fermaniyan Asdur Ağa, Zulumyan Kesbar Ağa, Adanalı oğlu Agob Ağa, Sofuğyan Badesar Ağa, Şahbazyan Mıgırđıç Ağa ve Harputlu oğlu İstefan Ağa'dır.

¹⁹ İ. Sunguroğlu, *Harput*, 2, s.405.

²⁰ Çötelizâdeler 18. yüzyıldan itibaren Harput ve çevresinde etkin olmaya başlamış ve bölgenin hatırı sayılır ayan ve eşrafından olmuşlardır. Ailenin ileri gelenlerinden İbrahim Bey, 1831'de kısa süreliğine Diyarbakır valiliği ve Maden-i Hümayun Eminliği görevi yapmıştır. Çötelizâdeler, Osmanlı Devleti zamanında Harput ve Elazığ'da 150 yılı aşkın bir süre Bey'lik yapmışlardır. Daha sonraki yıllarda da aileden birçok kimse belediye başkanlığı, Elazığ milletvekilliği, alay komutanlığı, kaymakam vekilliği gibi önemli devlet vazifeleri yerine getirmişlerdir. Bu aileye mensup olanlar Harput ve çevresinde medrese, çeşme, kütüphane gibi pek çok vakıf eseri inşa etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yurdal Demirel, *Bulutoğulları*, Elazığ 2006, s.11; Oktay Çötel, *Toprak*, Konya, 2011, s.152-161; Abdulgani Fahri Bulduk, *Diyarbakır Valileri*, İstanbul, 2007, s.158; Gani Ersoy, "Çötelizâde Ailesi ve Çötelizâde Vakıf Kütüphanesi", *Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu (14-16 Mayıs 2015) Bildiri Kitabı*, 2, Elazığ, 2016, s.479-485.

²¹ Kayıтта iki tane Kasabyan Kesbar Ağa geçmektedir.

Gayr-i Müslimlerden 24'ü için *Ağa*, 4'ü içinde *Efendi* unvanı kullanılmıştır. Gayr-i Müslimler ile Müslüman unvanları karşılaştırıldığında, gayr-i Müslimlerde meslek unvanına sahip olanların oranı Müslümanlara oranla daha fazla olduğu görülmektedir. Yine ağa unvanı kullanımında, gayr-i Müslimler nüfus bakımından az olmalarına rağmen, Müslümanlarla neredeyse sayı olarak aynı, fakat oran olarak daha fazla bu unvanı kullanmışlardır.

3. 1880'de Mamuratü'l-aziz Kazasında Hastalıklar

İstatistikte yer alan bir diğer veri hastalıklarla ilgili verilen bilgilerdir. Bu kısımda Mamuratü'l-aziz Vilayet merkezine ait 1880 Nisan ayı ile Ağustos ayları arasındaki beş aylık hastalık istatistikleridir. Vilayetin geri kalan kazalarına ait herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.

Tablo II. 1880'de Mamuratü'l-aziz Kazasında Hastalıklar Tür ve Sayıları

Hastalık Adı	Durum	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Toplam
Yüksek Ateş²²	Şikâyetçi	10	22	25	30	42	149
	Hasta	--	3	10	20	6	39
	Ölen	--	--	--	--	--	--
	Toplam	10	25	35	50	48	188
Tifüs	Şikâyetçi	25	20	11	5	2	63
	Hasta	--	--	--	--	--	--
	Ölen	5	5	3	1	1	15
	Toplam	30	25	14	6	3	78
Dizanteri	Şikâyetçi	14	11	15	24	24	88
	Hasta	2	2	4	--	8	16
	Ölen	2	3	1	6	3	15
	Toplam	18	16	20	30	35	119
Çiçek (Cederi)	Şikâyetçi	9	18	7	5	--	39
	Hasta	--	--	--	--	--	--
	Ölen	1	2	1	1	1	6
	Toplam	10	20	8	6	1	45
Zatürre	Şikâyetçi	9	18	8	3	1	39
	Hasta	--	--	--	--	--	--

²² Kayıtlarda bu hastalık "*Hummâ-yi nâmiye*" olarak geçmektedir.

	Ölen	1	2	--	1	1	5
	Toplam	10	20	8	4	2	44
İshal ²³	Şikâyetçi	11	13	15	23	17	79
	Hasta	1	1	1	2	15	20
	Ölen	2	1	4	--	5	12
	Toplam	14	15	20	25	37	111
Verem ²⁴	Şikâyetçi	--	--	1	--	--	1
	Hasta	7	5	1	2	2	17
	Ölen	2	1	1	--	1	5
	Toplam	9	6	3	2	3	23
Akciğer İltihabı ²⁵	Şikâyetçi	8	8	1	--	2	19
	Hasta	4	--	--	1	--	5
	Ölen	1	2	1	--	1	5
	Toplam	13	10	2	1	3	29
Yoğun İltihap ²⁶	Şikâyetçi	4	5	2	--	--	11
	Hasta	1	1	1	--	--	3
	Ölen	--	--	--	--	--	--
	Toplam	5	6	3	--	--	14
Firkatü'l Bevl(?)	Şikâyetçi	2	1	3	2	3	11
	Hasta	1	4	3	6	6	20
	Ölen	--	--	--	--	--	--
	Toplam	3	5	6	8	9	31
İskorbüt ²⁷	Şikâyetçi	4	6	2	1	4	17
	Hasta	11	10	6	7	1	35

²³ Kayıtlarda bu hastalık “*Nezle-i em ‘â*” olarak geçmektedir.

²⁴ Kayıtlarda bu hastalık “*Sill-ür-rie*” olarak geçmektedir.

²⁵ Kayıtlarda “*Zât-ül-cenb*” olarak geçmektedir. Akciğer örtüsünün iltihaplanması. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1998, s.1169.

²⁶ Kayıtlarda bu hastalık “*İltihab-ı Lüzetabı*” olarak geçmektedir. İltihabın yoğunlaşarak yapışması.

²⁷ C vitamini eksikliğinden kaynaklanan ve dişetinde kanama, derialtı kanamaları sonucunda çürük oluşumu ile hayati önemi olan organların içinde kanamalar görülen bir hastalık.

	Ölen	1	--	--	--	--	1
	Toplam	16	16	8	8	5	53
Frengi ²⁸	Şikâyetçi	--	--	--	--	--	--
	Hasta	3	2	1	1	1	8
	Ölen	--	--	--	--	--	--
	Toplam	3	2	1	1	1	8
Kalın Bağırsak ²⁹	Şikâyetçi	3	2	5	2	5	17
	Hasta	18	14	6	2	8	48
	Ölen	4	3	1	1	--	9
	Toplam	25	19	12	5	13	74
Akciğerdeki Nefes Borularının İltihaplanması ³⁰	Şikâyetçi	7	9	7	5	4	32
	Hasta	17	12	8	1	--	38
	Ölen	3	2	4	1	1	11
	Toplam	27	23	19	7	5	81
İltihabın Sertleşmesi ³¹	Şikâyetçi	3	7	12	32	25	79
	Hasta	1	3	13	18	23	58
	Ölen	--	--	--	--	--	--
	Toplam	4	10	25	50	48	137
Diğer Hastalıklar	Şikâyetçi	13	16	10	3	6	48
	Hasta	7	5	15	--	6	33
	Ölen	--	1	--	2	4	7
	Toplam	20	22	25	5	16	88

İstatistikteki bilgilere göre Mamuratü'l-aziz'de insanlar yüksek ateş, tifüs, dizanteri, çiçek, zatürre, ishal, verem, akciğer iltihabı, iltihap, iskorbüt, frengi, kalın bağırsak, akciğer nefes borusunun iltihabı ve iltihabın sertleşmesinden dolayı genellikle hastalanmışlardır. Hastalıklar yoğunluklarına göre incelendiğinde Mamuratü'l-aziz'de en sık rastlanan hastalık günümüzde

²⁸ Kayıtlarda bu hastalık “Dâ‘ül efrenç” olarak geçmektedir. F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s.206.

²⁹ Kayıtlarda bu hastalık “Aksabab” olarak geçmektedir. F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s.24.

³⁰ Kayıtlarda bu hastalık “İltihab-ı Kasabât-ür-rie” olarak geçmektedir. F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s.431.

³¹ Kayıtlarda bu hastalık “İltihab-ı Tabaka-i Sulbe” olarak geçmektedir.

olduğu gibi yüksek ateş olup bu hastalıktan beş aylık süre zarfında 188 kişi şikâyetçi olmuş ancak ölümlü vaka olmamıştır. İkinci olarak iltihabın yoğunlaşarak sertleşmesinden halk şikâyetçi olmuş ve bundan toplam 137 kişi hastalanmış ve bu hastalık nedeniyle de can kaybı yaşanmamıştır. En az görülen hastalıklar ise sekiz kişi ile Frengi ve on dört kişi ile iltihabın yoğunlaşması olmuştur. Süre olarak sınırlı bir veri bulunmasına rağmen hastalıklar mevsimlere göre incelendiğinde yüksek ateş, dizanteri, ishal ve kalın bağırsak hastalıkları yaz aylarında tifüs, çiçek, zatürre, verem, akciğer iltihabı, iskorbüt, akciğerdeki nefes borusunun iltihabı, iltihabın sertleşmesi ve diğer hastalıklar bahar aylarında görülme sıklığı artmıştır. Hastalıklar içerisinde ölüme sebebiyet verenler tifüs, dizanteri, çiçek, zatürre, ishal, verem, akciğer iltihabı, iskorbüt, kalın bağırsak ve diğer hastalıklar olmuştur. Beş aylık süre içerisinde Mamuratü'l-aziz merkezde hastalıklardan toplam 91 kişi hayatını kaybetmiştir. Ölümlü vakaların görüldüğü hastalıklar sırasıyla 15 kişi dizanteri, 15 kişi tifüs, 12 kişi ishal, 11 kişi akciğerdeki nefes borusunun iltihabı, 9 kişi kalın bağırsak, 7 kişi diğer hastalıklardan, 6 kişi çiçek, 5 kişi zatürre, 5 kişi verem, 5 kişi akciğer iltihabı ve 1 kişide iskorbüt hastalığından vefat etmiştir.

Tarihte sıhhi koşulların iyileştirilmediği ve sağlık alt yapısının yeterince gelişmediği dönemlerde çok çeşitli salgın hastalıklar baş göstermiştir. Salgın hastalıklar tarihte büyük nüfus kırılmaları ve insan ölümlerine de sebep olduğu bilinmektedir. Osmanlı tarihi içerisinde de büyük salgın hastalıklar yaşanmıştır³². Harput ve kazalarında salgın hastalık olarak koleranın görüldüğü kayıtlarda mevcuttur³³. İstatistikte Mamuratü'l-aziz'de salgın hastalık olarak niteleyeceğimiz dizanteri, tifüs ve çiçek hastalığı yer almıştır. En yaygın salgın hastalık dizanteri olup 119 kişi bu hastalığa yakalanmış ve bu hastalık nedeniyle 15 kişi hayatını kaybetmiştir. Dizanteriden sonra en yaygın olan ikinci salgın hastalık tifüstür. Tifüsten 78 kişi hastalanmış ve 15 kişi vefat etmiştir. Bir diğer salgın hastalık olan çiçek hastalığından 45 kişi rahatsızlanmış ve 6 kişi ölmüştür. Salgın olmamakla birlikte dikkat çeken bir hastalık ise ishaldir. İshal hastalığından dolayı 111 kişi rahatsızlanmış ve 12 kişi vefat etmiştir.

³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ, 2004; Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, İstanbul, 1997.

³³ BOA, A.MKT.MHM, 6-92, 28 Şevval 1264 H. (27 Eylül 1848 M.).

1880’de sonra 1886-87’de ve 1899-1900’de Frengi, 1908-1910 tarihleri arasında kolera salgını Mamuratü’l-aziz’de görülmüştür³⁴. Mamuratü’l-aziz’de görülen hastalıkların genelde yeterli aşılama ve uygun sıhhi koşullar olmamasından ortaya çıkmıştır. Mamuratü’l-aziz valisi Ahmed Aziz Efendi bu durumu devlet merkezine gönderdiği vilayetin ihtiyaçları hakkındaki raporunda ifade etmiştir. Özellikle çiçek hastalığından dolayı pek çok çocuğun öldüğü ve bu ölümlerin engellenmesi için her sene doktorlar nezaretinde aşı memurları ile nahiye ve köylere gidilerek aşılama yapılmasını raporunda önemle vurgulamıştır. Ahmed Aziz Efendi raporunda salgın hastalıkların başlamadan bitirilmesi için ise köylerde karantina uygulamasının yapılmasını ve doktorların belirli zamanlarda köyleri gezerek, fakir ve aciz olanları tedavi etmeleri gerektiğini belirterek, vilayet merkezi olan Mamuratü’l-aziz de ise tam teşekküllü bir hastane açılmasını önermiştir³⁵. Mamuratü’l-aziz de 1834-35’de Reşid Paşa tarafından inşa ettirilen askeri hastane dışında sağlık kurumu bulunmuyordu. 1880-81 tarihli vilayet salnamesinde askeri hastane-deki doktorların dışında Mamuratü’l-aziz merkezde iki adet memleket tabibinin görev yaptığı kayıtlıdır³⁶. Mamuratü’l-aziz’de hastaların sağlıklarına kavuşmaları için ihtiyaç duyulan alt yapının yeterli olmadığı bu verilerden anlaşılmaktadır.

4. 1880’de Mamuratü’l-aziz Kazasında İşlenen Suç Türleri

Suç, topluma zarar verdiği ya da tehlikeli olduğu kanun koyucu tarafından kabul edilen ve belirtilen eylem, davranış, tavır ve hareket olarak tanımlanır. Sosyolojik açıdan suçlar faillerinin amaçlarına göre suçlar, ekonomik suçlar, (hırsızlık, zimmete para geçirme, çek, senet sahtekârlığı, rüşvet) cinsel suçlar, (fuhuş, zina ve ırza tecavüz) şiddet suçları (adam öldürme ve yaralama) ve siyasi suçlar (devlet adamlarının suçları, yönetimin idareye ve memurlarına karşı işlediği suçlar) olarak sınıflandırılır³⁷. Geçmişte bir bölge veya şehirde işlenen suçlar, suçlara verilen cezalar asayiş ve toplumsal düzeni anlamaya yardımcı olmaktadır. 1880 tarihli istatistikte Mamuratü’l-aziz Vilayetinde işlenen suçlar, suçlu, maktul, suçun tarihi ve almış oldukları cezalara ilişkin bilgiler yer almaktadır. İstatistikte Mamuratü’l-aziz Merkez kaza, Keban, Eğin ve Arapgir kazası hakkında suç kayıtları mevcut olup diğer kazalara ait bilgiler bulunmamaktadır.

³⁴ Abdülkadir Gül, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, Erzurum, 2009, s.254, 258.

³⁵ Kürşat Çelik, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mamuratü’l-aziz Vilayeti Hakkında İki Önemli Rapor”, s.59-60.

³⁶ *Mamuratü’l-aziz Vilayeti Salnâmesi 1298 H. (1880 -1881 M.)*.

³⁷ Tulin Günşen İçli, *Türkiye’de Suçlular (Sosyal Kültürel ve Ekonomik Özellikleri)*, Ankara Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınevi, Ankara, 1993, s.7-8.

Tablo III. 1880 Tarihli İstatistiğe Göre Mamuratü'l-aziz Kazasında Suçlar

Suçun Türü	Zamanı	Suçlu	Maktul	Aldığı Ceza
Katl	24 Nisan 1880	Piranlı Molla Hasan	Reşid Efendi	Beş Sene
Katl	22 Kasım 1879	Kasabadan Said Ağa	Müdde-i Umumi muavininden Oanadis	Affedilmiş
Katl	19 Aralık 1879	Mezraa bakkalı Mehmed	Mardiros	On Beş Sene
Katl ve Planlı Katl	20 Temmuz 1878	Gerikli Çoban İbrahim ve Eşi	Ugabir Kadın	Beş ve Üçer sene
Katl	16 Mayıs 1878	Demurci Köyünden Osman	Hadice	İdam
Katl	27 Mayıs 1874	Ovacıklı Alife oğlu Hasan	Arif Ağa	İdam
Katl	13 Eylül 1878	Hüseynikli Yaşar	Ümmü Gülsüm	Yedi Sene
Katl ve Planlı Katl	19 Ağustos 1879	Abdullah Çavuş ve Eşi	Hüseynik Köylü Asdor	Sekiz ve üçer sene
Katl	20 Ekim 1879	Resul oğlu Kadir	Tahir oğlu Beddo	---
Katl	8 Kasım 1879	Donabet	İçmeli Kerafos	---
Katl	19 Ekim 1879	Kavaklı Ali vesaire	Nuhun oğlu Asaf	Affedilmiş
Katl	24 Aralık 1880	Zeyveli	Mehmed oğlu Osman	---
Katl	27 Mart 1880	Ayvalı Köyünden İbrahim	Öksüzüşağılı Hacı Ahmed	---
Katl	16 Ağustos 1880	Mercimütlü Temur ve saire	Mahmud oğlu Temurun vereseli	Der-dest
Hırsızlık	1 Nisan 1880	Lemekli (?) Kaya	Çarsancak kazasından Amarakila	Üç sene
Hırsızlık	24 Nisan 1879	Arapgirli Murad ve Eşi	Saatçi Nikofos	Üçer sene
Hırsızlık	19 Kasım 1878	İğkili Şakir ve Eşi	Tütüncü Serkis	Üçer sene

Hırsızlık	3 Eylül 1879	Eğinli İbrahim	Tensuh Kadın	Beşer sene
Hırsızlık	19 Ağustos 1879	Arapgirli semerci oğlu Şakir ve eşi	Seyfullah Efendi vesair	Beşer ve üçer sene
Eşkıyalık	26 Şubat 1880	Derviş oğlu Mevlud	Kasabalı Hacı Hafız vesaire	İdam
Hırsızlık	26 Şubat 1880	Şahide ve Emine Kadınlar	Kasabalı Hacı Hafız vesaire	Beş ve üçer sene
Hırsızlık	26 Şubat 1880	Komo Mehmed	Kasabalı Hacı Hafız vesaire	Yedi Sene
Hırsızlık	6 Mayıs 1880	Durmuş oğlu Yusuf	Mercümlü İlyas oğlu Mehmed	---
Hırsızlık	3 Haziran 1880	Ahmed Oğlu Mehmed	Ayvas Köyünden Osman Beşe	---
Hırsızlık	31 Mayıs 1880	Ebu Tahirli Reşid	Halil oğlu Yusuf	Beraat etmiştir.
Hırsızlık	16 Haziran 1880	Delulerli Mehmed Ali ve Cemal	Zarif Kadın	Beraat etmiştir.
Hırsızlık	1 Ağustos 1880	Kasım oğlu Ali Ağa	İzollulu Mustafa Ağa	---
Hırsızlık	21 Kasım 1879	Kumbaraşlı Şekerci Sadık	Hacı Baba Yurdan	---
Hırsızlık	22 Kasım 1879	Hasan Ağa vesaire	Nazaruşaglı İskender	---
Hırsızlık	28 Ekim 1879	Gül Mustafa	Arapgirli Karabet	Üç sene
Hırsızlık	28 Ekim 1879	Kara Mahvelli İbrahim vesaire	Yusuf oğlu Bulut	---
Hırsızlık	27 Ekim 1879	Hüseyin oğlu Veli	Heydi Köylü Kesik Kadın	---
Hırsızlık	6 Kasım 1879	Hasekili Ali vesaire	Hüseyinli Sultan kadın	---
Hırsızlık	30 Ekim1879	Osman Ağa	Topaluşaglı Tursun	---
Hırsızlık	22 Ekim 1879	Ekmekçi Ohannes	İçmeli İkob	Üç sene
Tecavüz	10 Haziran 1880	Hohlul Karabet	Köşker Hatun	

Nikâhlı Kadın Kaçırma	14 Haziran 1880	Uslu mezarından Osman ve Ali	Nargezeli Abdullah	Der-dest
Bekâret Bozma	30 Nisan 1880	Poyrazlı Mehmed	Mehmed oğlu Hafız	Beraat etmiştir
Kız Kaçırma	16 Kasım 1879	Molla Hasan oğlu Mustafa	Meşkünlü Ali	---
Nikâhlı Kadın Kaçırma	2 Aralık 1879	Kürdimlik Köyünden İbrahim	Reşid	---
Harman Yakma	18 Ekim 1879	Kuyulu Köyünden Mustafa Ağa	Ağacan Kesbir	---
Okul Yakma	27 Aralık 1879	Germilli Neşan Keşiş	Mister Barnem	---
Ev Yakma	9 Nisan 1880	Hoğılı Mustafa Ağa	Gurbet Mezraalı Hasan Bey	---
Sahtekârlık	9 Nisan 1880	Eğimli Nikofos Efendi	Ahmed Bey	Üç sene
Sahtekârlık	22 Nisan 1880	Kürklü Köse Hasan	Zülfü Bey	
Sahtekârlık	27 Nisan 1880	Hinsorlu Hüseyin Havace	Mehmed Efendi	Üç sene
Yalancı Şahitlik	2 Mayıs 1878	Kürdimlik Köyünden Ömer	Şintil Köyünden Ömer Efendi	Üç sene
Yaralama	18 Ekim 1880	Tokatlı Keçeci Hasan	Mezraalı Nuri	Üç sene
Yaralama	14 Mayıs 1879	Karduşağlı Bekir	Torosuşağlı Hasan	Üç sene
Yaralama	14 Ağustos 1879	Hoğılı Mustafa Ağa ve Eşi	Ali Bey	---

1880 tarihli istatistiğe göre Mamuratü'l-Aziz merkezde işlenen suçları sınıflandırdığımızda ekonomik suçlardan hırsızlık, sahtekârlık, ev, okul ve harman yakma, şiddet suçlarından katl (adam öldürme) ve yaralama, cinsel suçlardan tecavüz, kız ve kadın kaçırma ile bekâret bozma, diğer suçlardan ise eşkıyalık ve yalancı şahitlik suçları işlenmiştir.

Şiddet suçları, 14 katl ve 3 yaralama olmak üzere toplam 17 adet olarak gerçekleşmiştir. Adam öldürme suçunun iki tanesi planlı olarak yapılmıştır. Kayıtlardaki şahıs isimlerinden anlaşıldığına göre şiddet suçlarının sadece bir tanesini gayr-i Müslim işlemiş iken maktullerin ise beşi gayr-i Müslim'dir. Şiddet suçunu işleyenler arasında farklı şehir ve kasabadan

gelen şahıslarında olduğu görülmektedir. Örneğin, 27 Mayıs 1874’de Ovacıklı Alife oğlu Hasan bir kişiyi öldürmüş yine 18 Ekim 1880’de Tokatlı Keçeci Hasan bir kişiyi yaraladığı kayıtlarda mevcuttur. Şiddet suçunu işleyenlere verilen cezalar incelendiğinde adam öldürme suçunu işleyenlerden iki kişiye idam cezası verilmiş iken bunun dışındakilere 3, 5, 7, 8, 15 sene hapis cezası uygun görülmüştür. Adam öldürmeden dolayı idam cezası Demirci köyünden Osman ile Ovacıklı Alife oğlu Hasan’a verilmiştir. Adam öldürme suçunu işleyen Said Ağa ve Kavaklı Ali ise affedilmiştir. Adam öldürme suçunu işleyen dört kişinin cezası ise kesinleşmemiştir.

Ekonomik suçlar, Mamuratü’l-aziz’de sayı olarak en fazla görülen suç olarak kayıtlarda geçmektedir. Bu suçlardan yirmi tane hırsızlık, üç tane sahtekârlık, birer tane ev, harman ve okul yakma suçları olmak üzere toplam yirmi altı adet suç tespit edilmiştir. Hırsızlık suçuna verilen cezalar üç, beş ve yedi sene hapis cezasıdır. Kundakçılık suçlarının ise mahkeme süreci bitmediği için kesinleşmiş cezaları belirtilmemiştir. Hırsızlık suçu işleyenlerin biri gayr-i Müslim, on dokuzu Müslümandır. Maktullerin ise beşi gayr-i Müslim, on beşi Müslümandır. Kundakçılık suçunu işleyenlerden biri Germilli Neşan Keşiş isimli bir gayr-i Müslimdir. Bu kişi 27 Aralık 1879’da yine kayıtlarda Mister Barnem’e ait bir gayr-i Müslim okulunu kundaklamıştır. Kundakçılık suçunu işleyen diğer iki kişi ise Müslümandır. Ekonomik suçlardan, sahtekârlık suçunu işleyenlerden bir gayr-i Müslim diğer iki kişi ise Müslüman olup sahtekârlıktan mağdur olanların tamamı ise Müslümandır. Sahtekârlık suçunu işleyenlerin tamamına üç sene hapis cezası verilmiştir.

Mamuratü’l-aziz’de meydana gelen cinsel suçlar incelendiğinde, şehirde bir tecavüz, iki kadın ve bir kız kaçırma ile bir bekâret bozma olmak üzere toplam dört adet cinsel suç işlenmiştir. Tecavüz suçunu gayr-i Müslim işlemiş iken, diğer suçları Müslümanlar işlemiştir. Dava süreçleri devam ettiği için cinsel suçlara verilen cezalar kayıtlarda belirtilmemiştir.

Yukarıda belirtilen suçlar dışında biri yalancı şahitlik ve biri eşkıyalık olmak üzere iki adet diğer suçlar kayıtlarda yer almıştır. Yalancı şahitlik suçunu 2 Mayıs 1878’de Kürdimlik köyünden Ömer işlemiş ve üç sene hapis cezasına çarptırılmıştır. Bir diğer suç ise halkın hem can hem de malına saldırı olan eşkıyalık suçu idi. Bu suçtan dolayı Dervişoğlu Mevlüd’e idam cezası verilmiştir.

İstatistikte Mamuratü’l-aziz’de toplam elli suç kaydı vardır. Bu suçların sayı ve oranları ise 26 adet ve % 52 ile ekonomik, 17 adet ve % 34 ile şiddet, 5 adet ve % 10 ile cinsel ve 2 adet % 4 ile diğer suçlar olarak gerçekleşmiştir. Bu verilere göre Mamuratü’l-aziz’de en fazla ekonomik suç işlenmiştir. Suçların beşini gayr-i Müslimler, kırk dördünü Müslümanlar gerçek-

leştirmiştir. Mağdurların ise on üçü gayr-i Müslim, otuz yedi tanesi Müslümandır. Suç işleyenlerden altı kişi eşi ile birlikte suça iştirak etmiştir. Eşi ile birlikte suç işleyenlerin üçü hırsızlık, ikisi adam öldürme ve biri yaralama suçunun failidirler. Cinsiyetlerine göre suç işleyenler incelendiğinde eşiyle birlikte suç işleyen altı kadının yanı sıra hırsızlık yapan iki kadınla birlikte suçlu kadın sayısı sekiz kişidir. Maktul olarak kayıt edilenler arasında da sekiz kadın bulunmaktadır. Bunların üçü adam öldürme, dördü hırsızlık ve biri tecavüzden mağdur olmuşlardır

SONUÇ

Mamuratü'l-aziz, kadim bir geçmişe sahip olan Harput'un temelleri üzerine kurulmuş ve yükselmiş bir şehirdir. Harput'un maddi ve manevi mirası üzerinde bulunan Mamuratü'l-aziz şehri 19. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuştur. Bu yüzyıl Osmanlı Devleti'nin hem içeride hem dışarıda büyük sıkıntılar yaşadığı ve yenedünya düzenine ayak uydurmaya çalıştığı bir dönemdir. Osmanlı Devleti, mevcut durum ile ihtiyaçları belirleyebilmek için çeşitli yollara başvurmuştur. İşte bu yollardan biri de 1880 yılında merkezden vilayetlere gönderilen bir yazı ile vilayetlerdeki, nüfusun tespiti, ölüm ve doğumlar, ahalinin ihtiyaçları, konsolosların halk üzerindeki etkileri, hastalıkların tespiti, suç, vilayetdeki ayan ve eşraf gibi çeşitli konuları içeren layihalar düzenleyerek gönderilmesi emri idi. Bu istek üzerine vilayetlerde raporlar ile konularına göre çeşitli istatistikler hazırlanmıştır. Bu kapsamda 1880 tarihinde Mamuratü'l-aziz Vilayetinde çeşitli konuları içeren bir istatistik hazırlanmıştır. İstatistik dört ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar genel olarak nüfus, ayan ve eşraf, sağlık ve suç başlıkları altında toplanmıştır.

İstatistikteki nüfus verilerine göre Mamuratü'l-aziz Vilayeti % 77 Müslüman ve % 23 gayr-i Müslimlerden müteşekkildi. Vilayetin en yoğun yeri vilayet merkezi Mamuratü'l-aziz olmakla birlikte Mamuratü'l-aziz'i sırasıyla Ergani, Palu, Arapgir, Siverek, Eğin, Keban ve Çarsancak kazaları izlemiştir. Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı yer Ergani iken gayr-i Müslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı yer Mamuratü'l-aziz merkezdi. Doğum ve ölüm oranlarına göre Müslim ve gayr-i Müslim nüfus artışında çok az bir fark olduğu ortaya çıkmaktadır.

Şehirdeki ayan ve eşraf yönüyle istatistik incelendiğinde, şehirde dönemin önde gelen âlimlerinden pek çok kişinin yaşadığı, bu kişilerin ilim meclisleri kurduğu, medreselerde eğitim verdikleri ve pek çok eser vücuda getirdikleri görülmektedir. İstatistikte yer alan kayıtlara göre Mamuratü'l-aziz barındırdığı âlimlerle ilim merkezi olmasının yanı sıra pek çok tüccarın bulunduğu bir ticaret merkeziydi. Kayıtlarda yer alan unvanlara göre ise

Mamuratü'l-aziz de çeşitli mesleklere ait esnaf ve zanaatkârın bulunduğu bir üretim merkezi olduğu da anlaşılmaktadır. Yine gayr-i Müslimlerin unvanlarından anlaşıldığı kadarıyla Mamuratü'l-aziz farklı dine mensup insanların dinlerini rahatça yaşayabildiği, sosyal ve ekonomik hayatta var oldukları bir huzur coğrafyasıydı.

İstatistikte, Mamuratü'l-aziz şehrinin beş aylık hasta verileri bulunmaktadır. Bu verilere göre Mamuratü'l-aziz şehrinde insanların en çok yüksek ateş, tifüs, dizanteri, çiçek, zatürre, ishal, verem, akciğer iltihabı, iltihap, iskorbüt, frengi, kalın bağırsak, akciğer nefes borusunun iltihabı ve iltihabın sertleşmesinden dolayı hastalandıkları ortaya çıkmıştır. Ölüm vakaları genelde dizanteri, tifüs, ishal ve çiçek hastalığı gibi salgın hastalıklardan kaynaklanmıştır. Bu durum halkın yeterli sağlık hizmeti almadığını göstermektedir. Beş aylık hasta verilerine göre Mamuratü'l-azizin sağlık ve hastalık profili devletin sağlık alanında şehirde yetersizliğini de gözler önüne sermektedir.

Mamuratü'l-aziz'de suçlar, sayılarına göre sırasıyla ekonomik, şiddet, cinsel ve diğer suçlar olarak gerçekleşmiştir. Şehirde işlenen suçları sınıflandırdığımızda ekonomik suçlardan hırsızlık, sahtekârlık, ev, okul ve harman yakma, şiddet suçlarından katl (adam öldürme) ve yaralama, cinsel suçlardan tecavüz, kız ve kadın kaçırma ile bekâret bozma, diğer suçlardan ise eşkıyalık ve yalancı şahitlik suçları işlenmiştir. Mamuratü'l-aziz'de suçlara verilen cezalar ise hapis cezaları genelde 3, 5, 7, 8 ve 15 sene civarındadır. Yine iki kişiye adam öldürme ve bir kişiye de eşkıyalık suçundan idam cezası verilmiştir. Suç işleyenler sadece Mamuratü'l-aziz'den olmayıp farklı şehirde yaşayan insanların da şehirde suça karıştıkları görülmektedir.

1880 istatistiğine göre Mamuratü'l-aziz sadece bir vilayet merkezi olmanın yanı sıra bölgede nüfus olarak önemli bir yere sahip olduğu, şehirde yaşayan insanlarıyla idarî, siyasi, ilmî ve iktisadî bir merkez olduğu, sağlık yönünden pek gelişmediği, büyük bir şehir olması hasebiyle çeşitli suçların meydana görüldüğü bir yerdi.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları ve Salnâmeler

BOA, A.MKT.MHM, 6-92, 28 Şevval 1264 H. (27 Eylül 1848 M.).

BOA, Y.EE, 147-59, 21 Ramazan 1297 H. (27 Ağustos 1880 M.).

BOA, Y.PRK.UM, 3-3, 11 Şevval 1297 H. (16 Eylül 1880 M.).

BOA, Y.PRK.UM, 4-5, 25 Zilkâde 1297 H. (29 Ekim 1880 M.).

Diyarbakır Vilayeti Salnâmesi 1293 H. (1876 - 1877 M.).

Mamuratü'l-aziz Vilayeti Salnâmesi 1298 H. (1880 -1881 M.).

Tetkik Eserler

AKSİN, Ahmet, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999.

BULDUK, Abdulgani Fahri, *Diyarbakır Valileri*, İstanbul, 2007.

ÇELİK, Kürşat, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mamuratü'l-aziz Vilayeti Hakkında İki Önemli Rapor”, *Tarihten Günümüze Elazığ Kongresi, (17-18 Kasım 2014-Elazığ)*, I, Ankara, 2015, s.55-78

ÇÖTELİ, Oktay, *Toprak*, Konya, 2011.

DEMİREL, Yurdal, *Bulutoğulları*, Elazığ, 2006.

DEMİRPOLAT, Enver, *Türk İslam Düşünce Tarihinde Harputlu Müellifler*, 1, Ankara, 2013.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1998.

ERSOY, Gani, “Çötelizâde Ailesi ve Çötelizâde Vakıf Kütüphanesi”, *Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu (14-16 Mayıs 2015) Bildiri Kitabı*, 2, Elazığ, 2016, s.479-494.

GEMİ, Ahmet, “Abdülhamid Hamdî Harpûti Efendi ve Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları”, *Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu, (14-16 Mayıs 2015) Bildiri Kitabı*, 2, Elazığ, 2016, s.33-39.

GÜL, Abdülkadir, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, Erzurum, 2009, s.239-270.

İÇLİ, Tulin Günşen, *Türkiye'de Suçlular (Sosyal Kültürel ve Ekonomik Özellikleri)*, Ankara, 1993.

İNALCIK, Halil, “Osmanlı'da İstatistik Metodu Kullanıldı mı?” *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Editörler, Halil İncalcık, Şevket Pamuk, Ankara, 2000, s.1-15.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, 2003.

KÖÇER, Mehmet; BABUÇOĞLU, Murat; EROĞLU, Cengiz, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratülaziz*, Ankara, 2009.

SUNGUROĞLU, İshak, *Harput Yollarında*, 2, İstanbul, 1958.

SÜRGEÇ, Celal, “Müderri Abdülhamid Hamdi Efendi”, *Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu, (14-16 Mayıs 2015) Bildiri Kitabı*, 2, Elazığ, 2016, s.39-51.

Ek 1: 1880 Tarihli İstatistikte Mamuratü'l-aziz'de Suç Cetveli

[illegible]

Kaynak: BOA, Y.PRK.UM, 4-5, 25 Zilkâde 1297 H.(29 Ekim 1880 M.).

Ek 2:1880 Tarihli İstatistikte Mamuratü'l-aziz'in Nüfus ile Ayan ve Eşraf Listesi

مستوفی از این کتاب و این کتاب مستوفی از این کتاب											
فصل			فصل			فصل			فصل		
فصل			فصل			فصل			فصل		
فصل			فصل			فصل			فصل		
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲
۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴
۲۵	۲۶	۲۷	۲۸	۲۹	۳۰	۳۱	۳۲	۳۳	۳۴	۳۵	۳۶
۳۷	۳۸	۳۹	۴۰	۴۱	۴۲	۴۳	۴۴	۴۵	۴۶	۴۷	۴۸
۴۹	۵۰	۵۱	۵۲	۵۳	۵۴	۵۵	۵۶	۵۷	۵۸	۵۹	۶۰
۶۱	۶۲	۶۳	۶۴	۶۵	۶۶	۶۷	۶۸	۶۹	۷۰	۷۱	۷۲
۷۳	۷۴	۷۵	۷۶	۷۷	۷۸	۷۹	۸۰	۸۱	۸۲	۸۳	۸۴
۸۵	۸۶	۸۷	۸۸	۸۹	۹۰	۹۱	۹۲	۹۳	۹۴	۹۵	۹۶
۹۷	۹۸	۹۹	۱۰۰	۱۰۱	۱۰۲	۱۰۳	۱۰۴	۱۰۵	۱۰۶	۱۰۷	۱۰۸
۱۰۹	۱۱۰	۱۱۱	۱۱۲	۱۱۳	۱۱۴	۱۱۵	۱۱۶	۱۱۷	۱۱۸	۱۱۹	۱۲۰
۱۲۱	۱۲۲	۱۲۳	۱۲۴	۱۲۵	۱۲۶	۱۲۷	۱۲۸	۱۲۹	۱۳۰	۱۳۱	۱۳۲
۱۳۳	۱۳۴	۱۳۵	۱۳۶	۱۳۷	۱۳۸	۱۳۹	۱۴۰	۱۴۱	۱۴۲	۱۴۳	۱۴۴
۱۴۵	۱۴۶	۱۴۷	۱۴۸	۱۴۹	۱۵۰	۱۵۱	۱۵۲	۱۵۳	۱۵۴	۱۵۵	۱۵۶
۱۵۷	۱۵۸	۱۵۹	۱۶۰	۱۶۱	۱۶۲	۱۶۳	۱۶۴	۱۶۵	۱۶۶	۱۶۷	۱۶۸
۱۶۹	۱۷۰	۱۷۱	۱۷۲	۱۷۳	۱۷۴	۱۷۵	۱۷۶	۱۷۷	۱۷۸	۱۷۹	۱۸۰
۱۸۱	۱۸۲	۱۸۳	۱۸۴	۱۸۵	۱۸۶	۱۸۷	۱۸۸	۱۸۹	۱۹۰	۱۹۱	۱۹۲
۱۹۳	۱۹۴	۱۹۵	۱۹۶	۱۹۷	۱۹۸	۱۹۹	۲۰۰	۲۰۱	۲۰۲	۲۰۳	۲۰۴
۲۰۵	۲۰۶	۲۰۷	۲۰۸	۲۰۹	۲۱۰	۲۱۱	۲۱۲	۲۱۳	۲۱۴	۲۱۵	۲۱۶
۲۱۷	۲۱۸	۲۱۹	۲۲۰	۲۲۱	۲۲۲	۲۲۳	۲۲۴	۲۲۵	۲۲۶	۲۲۷	۲۲۸
۲۲۹	۲۳۰	۲۳۱	۲۳۲	۲۳۳	۲۳۴	۲۳۵	۲۳۶	۲۳۷	۲۳۸	۲۳۹	۲۴۰
۲۴۱	۲۴۲	۲۴۳	۲۴۴	۲۴۵	۲۴۶	۲۴۷	۲۴۸	۲۴۹	۲۵۰	۲۵۱	۲۵۲
۲۵۳	۲۵۴	۲۵۵	۲۵۶	۲۵۷	۲۵۸	۲۵۹	۲۶۰	۲۶۱	۲۶۲	۲۶۳	۲۶۴
۲۶۵	۲۶۶	۲۶۷	۲۶۸	۲۶۹	۲۷۰	۲۷۱	۲۷۲	۲۷۳	۲۷۴	۲۷۵	۲۷۶
۲۷۷	۲۷۸	۲۷۹	۲۸۰	۲۸۱	۲۸۲	۲۸۳	۲۸۴	۲۸۵	۲۸۶	۲۸۷	۲۸۸
۲۸۹	۲۹۰	۲۹۱	۲۹۲	۲۹۳	۲۹۴	۲۹۵	۲۹۶	۲۹۷	۲۹۸	۲۹۹	۳۰۰
۳۰۱	۳۰۲	۳۰۳	۳۰۴	۳۰۵	۳۰۶	۳۰۷	۳۰۸	۳۰۹	۳۱۰	۳۱۱	۳۱۲
۳۱۳	۳۱۴	۳۱۵	۳۱۶	۳۱۷	۳۱۸	۳۱۹	۳۲۰	۳۲۱	۳۲۲	۳۲۳	۳۲۴
۳۲۵	۳۲۶	۳۲۷	۳۲۸	۳۲۹	۳۳۰	۳۳۱	۳۳۲	۳۳۳	۳۳۴	۳۳۵	۳۳۶
۳۳۷	۳۳۸	۳۳۹	۳۴۰	۳۴۱	۳۴۲	۳۴۳	۳۴۴	۳۴۵	۳۴۶	۳۴۷	۳۴۸
۳۴۹	۳۵۰	۳۵۱	۳۵۲	۳۵۳	۳۵۴	۳۵۵	۳۵۶	۳۵۷	۳۵۸	۳۵۹	۳۶۰
۳۶۱	۳۶۲	۳۶۳	۳۶۴	۳۶۵	۳۶۶	۳۶۷	۳۶۸	۳۶۹	۳۷۰	۳۷۱	۳۷۲
۳۷۳	۳۷۴	۳۷۵	۳۷۶	۳۷۷	۳۷۸	۳۷۹	۳۸۰	۳۸۱	۳۸۲	۳۸۳	۳۸۴
۳۸۵	۳۸۶	۳۸۷	۳۸۸	۳۸۹	۳۹۰	۳۹۱	۳۹۲	۳۹۳	۳۹۴	۳۹۵	۳۹۶
۳۹۷	۳۹۸	۳۹۹	۴۰۰	۴۰۱	۴۰۲	۴۰۳	۴۰۴	۴۰۵	۴۰۶	۴۰۷	۴۰۸
۴۰۹	۴۱۰	۴۱۱	۴۱۲	۴۱۳	۴۱۴	۴۱۵	۴۱۶	۴۱۷	۴۱۸	۴۱۹	۴۲۰
۴۲۱	۴۲۲	۴۲۳	۴۲۴	۴۲۵	۴۲۶	۴۲۷	۴۲۸	۴۲۹	۴۳۰	۴۳۱	۴۳۲
۴۳۳	۴۳۴	۴۳۵	۴۳۶	۴۳۷	۴۳۸	۴۳۹	۴۴۰	۴۴۱	۴۴۲	۴۴۳	۴۴۴
۴۴۵	۴۴۶	۴۴۷	۴۴۸	۴۴۹	۴۵۰	۴۵۱	۴۵۲	۴۵۳	۴۵۴	۴۵۵	۴۵۶
۴۵۷	۴۵۸	۴۵۹	۴۶۰	۴۶۱	۴۶۲	۴۶۳	۴۶۴	۴۶۵	۴۶۶	۴۶۷	۴۶۸
۴۶۹	۴۷۰	۴۷۱	۴۷۲	۴۷۳	۴۷۴	۴۷۵	۴۷۶	۴۷۷	۴۷۸	۴۷۹	۴۸۰
۴۸۱	۴۸۲	۴۸۳	۴۸۴	۴۸۵	۴۸۶	۴۸۷	۴۸۸	۴۸۹	۴۹۰	۴۹۱	۴۹۲
۴۹۳	۴۹۴	۴۹۵	۴۹۶	۴۹۷	۴۹۸	۴۹۹	۵۰۰	۵۰۱	۵۰۲	۵۰۳	۵۰۴
۵۰۵	۵۰۶	۵۰۷	۵۰۸	۵۰۹	۵۱۰	۵۱۱	۵۱۲	۵۱۳	۵۱۴	۵۱۵	۵۱۶
۵۱۷	۵۱۸	۵۱۹	۵۲۰	۵۲۱	۵۲۲	۵۲۳	۵۲۴	۵۲۵	۵۲۶	۵۲۷	۵۲۸
۵۲۹	۵۳۰	۵۳۱	۵۳۲	۵۳۳	۵۳۴	۵۳۵	۵۳۶	۵۳۷	۵۳۸	۵۳۹	۵۴۰
۵۴۱	۵۴۲	۵۴۳	۵۴۴	۵۴۵	۵۴۶	۵۴۷	۵۴۸	۵۴۹	۵۵۰	۵۵۱	۵۵۲
۵۵۳	۵۵۴	۵۵۵	۵۵۶	۵۵۷	۵۵۸	۵۵۹	۵۶۰	۵۶۱	۵۶۲	۵۶۳	۵۶۴
۵۶۵	۵۶۶	۵۶۷	۵۶۸	۵۶۹	۵۷۰	۵۷۱	۵۷۲	۵۷۳	۵۷۴	۵۷۵	۵۷۶
۵۷۷	۵۷۸	۵۷۹	۵۸۰	۵۸۱	۵۸۲	۵۸۳	۵۸۴	۵۸۵	۵۸۶	۵۸۷	۵۸۸
۵۸۹	۵۹۰	۵۹۱	۵۹۲	۵۹۳	۵۹۴	۵۹۵	۵۹۶	۵۹۷	۵۹۸	۵۹۹	۶۰۰
۶۰۱	۶۰۲	۶۰۳	۶۰۴	۶۰۵	۶۰۶	۶۰۷	۶۰۸	۶۰۹	۶۱۰	۶۱۱	۶۱۲
۶۱۳	۶۱۴	۶۱۵	۶۱۶	۶۱۷	۶۱۸	۶۱۹	۶۲۰	۶۲۱	۶۲۲	۶۲۳	۶۲۴
۶۲۵	۶۲۶	۶۲۷	۶۲۸	۶۲۹	۶۳۰	۶۳۱	۶۳۲	۶۳۳	۶۳۴	۶۳۵	۶۳۶
۶۳۷	۶۳۸	۶۳۹	۶۴۰	۶۴۱	۶۴۲	۶۴۳	۶۴۴	۶۴۵	۶۴۶	۶۴۷	۶۴۸
۶۴۹	۶۵۰	۶۵۱	۶۵۲	۶۵۳	۶۵۴	۶۵۵	۶۵۶	۶۵۷	۶۵۸	۶۵۹	۶۶۰
۶۶۱	۶۶۲	۶۶۳	۶۶۴	۶۶۵	۶۶۶	۶۶۷	۶۶۸	۶۶۹	۶۷۰	۶۷۱	۶۷۲
۶۷۳	۶۷۴	۶۷۵	۶۷۶	۶۷۷	۶۷۸	۶۷۹	۶۸۰	۶۸۱	۶۸۲	۶۸۳	۶۸۴
۶۸۵	۶۸۶	۶۸۷	۶۸۸	۶۸۹	۶۹۰	۶۹۱	۶۹۲	۶۹۳	۶۹۴	۶۹۵	۶۹۶
۶۹۷	۶۹۸	۶۹۹	۷۰۰	۷۰۱	۷۰۲	۷۰۳	۷۰۴	۷۰۵	۷۰۶	۷۰۷	۷۰۸
۷۰۹	۷۱۰	۷۱۱	۷۱۲	۷۱۳	۷۱۴	۷۱۵	۷۱۶	۷۱۷	۷۱۸	۷۱۹	۷۲۰
۷۲۱	۷۲۲	۷۲۳	۷۲۴	۷۲۵	۷۲۶	۷۲۷	۷۲۸	۷۲۹	۷۳۰	۷۳۱	۷۳۲
۷۳۳	۷۳۴	۷۳۵	۷۳۶	۷۳۷	۷۳۸	۷۳۹	۷۴۰	۷۴۱	۷۴۲	۷۴۳	۷۴۴
۷۴۵	۷۴۶	۷۴۷	۷۴۸	۷۴۹	۷۵۰	۷۵۱	۷۵۲	۷۵۳	۷۵۴	۷۵۵	۷۵۶
۷۵۷	۷۵۸	۷۵۹	۷۶۰	۷۶۱	۷۶۲	۷۶۳	۷۶۴	۷۶۵	۷۶۶	۷۶۷	۷۶۸
۷۶۹	۷۷۰	۷۷۱	۷۷۲	۷۷۳	۷۷۴	۷۷۵	۷۷۶	۷۷۷	۷۷۸	۷۷۹	۷۸۰
۷۸۱	۷۸۲	۷۸۳	۷۸۴	۷۸۵	۷۸۶	۷۸۷	۷۸۸	۷۸۹	۷۹۰	۷۹۱	۷۹۲
۷۹۳	۷۹۴	۷۹۵	۷۹۶	۷۹۷	۷۹۸	۷۹۹	۸۰۰	۸۰۱	۸۰۲	۸۰۳	۸۰۴
۸۰۵	۸۰۶	۸۰۷	۸۰۸	۸۰۹	۸۱۰	۸۱۱	۸۱۲	۸۱۳	۸۱۴	۸۱۵	۸۱۶
۸۱۷	۸۱۸	۸۱۹	۸۲۰	۸۲۱	۸۲۲	۸۲۳	۸۲۴	۸۲۵	۸۲۶	۸۲۷	۸۲۸
۸۲۹	۸۳۰	۸۳۱	۸۳۲	۸۳۳	۸۳۴	۸۳۵	۸۳۶	۸۳۷	۸۳۸	۸۳۹	۸۴۰
۸۴۱	۸۴۲	۸۴۳	۸۴۴	۸۴۵	۸۴۶	۸۴۷	۸۴۸	۸۴۹	۸۵۰	۸۵۱	۸۵۲
۸۵۳	۸۵۴	۸۵۵	۸۵۶	۸۵۷	۸۵۸	۸۵۹	۸۶۰	۸۶۱	۸۶۲	۸۶۳	۸۶۴
۸۶۵	۸۶۶	۸۶۷	۸۶۸	۸۶۹	۸۷۰	۸۷۱	۸۷۲	۸۷۳	۸۷۴	۸۷۵	۸۷۶
۸۷۷	۸۷۸	۸۷۹	۸۸۰	۸۸۱	۸۸۲	۸۸۳	۸۸۴	۸۸۵	۸۸۶	۸۸۷	۸۸۸
۸۸۹	۸۹۰	۸۹۱	۸۹۲	۸۹۳	۸۹۴	۸۹۵	۸۹۶	۸۹۷	۸۹۸	۸۹۹	۹۰۰
۹۰۱	۹۰۲	۹۰۳	۹۰۴	۹۰۵	۹۰۶	۹۰۷	۹۰۸	۹۰۹	۹۱۰	۹۱۱	۹۱۲
۹۱۳	۹۱۴	۹۱۵	۹۱۶	۹۱۷	۹۱۸	۹۱۹	۹۲۰	۹۲۱	۹۲۲	۹۲۳	۹۲۴
۹۲۵	۹۲۶	۹۲۷	۹۲۸	۹۲۹	۹۳۰	۹۳۱	۹۳۲	۹۳۳	۹۳۴	۹۳۵	۹۳۶
۹۳۷	۹۳۸	۹۳۹	۹۴۰	۹۴۱	۹۴۲	۹۴۳	۹۴۴	۹۴۵	۹۴۶	۹۴۷	۹۴۸
۹۴۹	۹۵۰	۹۵۱	۹۵۲	۹۵۳	۹۵۴	۹۵۵	۹۵۶	۹۵۷	۹۵۸	۹۵۹	۹۶۰
۹۶۱	۹۶۲	۹۶۳	۹۶۴	۹۶۵	۹۶۶	۹۶۷	۹۶۸	۹۶۹	۹۷۰	۹۷۱	۹۷۲
۹۷۳	۹۷۴	۹۷۵	۹۷۶	۹۷۷	۹۷۸	۹۷۹	۹۸۰	۹۸۱	۹۸۲	۹۸۳	۹۸۴
۹۸۵	۹۸۶										